

Eletty viisaus varhaisessa juutalaisuudessa

ELISA UUSIMÄKI

TIIVISTELMÄ Raamatuntutkijat ovat perinteisesti tarkastelleet viisautta ennen kaikkea yhtenä kirjallisuuden lajityyppinä. Tämä artikkeli sen sijaan pyrkii uudelleenarvioimaan viisauden merkitystä antiikin juutalaisessa perinteessä toisen tempelin ajan tekstien valossa. Artikkelisiivuuttaa kysymyksen kirjallisesta kategorisoinnista ja esittää, että viisaus voidaan käsittää myös kulttuuriseksi ilmiöksi, joka muovaa ihmisten ja yhteisöjen käytöstä ja sosiaalista elämää. Se kattaa esimerkiksi erilaisia elettyjä harjoitteita, joita viisautta etsivät tai viisaaksi luonnehditut yksilöt ja ryhmät suorittavat. Artikkelisi valaisee tätä argumenttia kolmella viisauden elettyjä ulottuvuuksia koskevalla tapausesimerkillä: (1) viisaan hahmon kuvaaminen mallina, (2) viisaudenopettajan elämäntyyli ja (3) viisauden tavoittelu yhteisöllisenä hankkeena. Nämä aiheet edustavat osaltaan varhaisen juutalaisen viisausperinteen puolia, jotka ovat jääneet aiemmassa tutkimuksessa sivuun. Ne on kuitenkin syytä nostaa esille, mikäli tutkimuksessa halutaan siirtyä eteenpäin ja hahmottaa viisautta uusista näkökulmista.

ASIASANAT Varhainen juutalaisuus, viisausperinne, eletty uskonto, viisaan hahmo, viisaudenopettajat, yhteisöllisyys.

Lukuisat tekstit antiikin maailmasta yhdistävät toisiinsa viisauden tai filosofian ja arkisen elämän, mutta mitä viisaasti eläminen itse asiassa tarkoittaa? Miten viisauden voi panna täytöntöön? Voiko sitä harjoitella – ja jos, niin miten? Tarkastelen tässä artikkelissa edellä mainittuja kysymyksiä sovelletusta ja eletystä viisaudesta toisen temppelein ajan juutalaisten tekstien valossa.¹ Pyrin ymmärtämään, miten varhaiset juutalaiset kirjoittajat ammensivat muinaisesta heprealaisesta perinteestä ja muunsivat ja uudistivat sitä pohtiessaan viisaan elämän sisältöä aikakaudella, jota värittivät eri suunnista tulevat kulttuuriset vaikutteet.²

VIISAUS – ENEMMÄN KUIN KIRJALLISUUDEN LAJI

Raamatuntutkijat ovat perinteisesti lähteneet liikkeelle ajatuksesta, että viisaus on yksi lajityyppi Vanhassa testamentissa ja muussa muinaisen Lähi-idän kirjallisuudessa.³ Vaikka tutkijoiden tapa ymmärtää kirjallisen lajin (genre) luonne on nyt aiempaa vivahteikkaampi ja taipuisampi, myös tuore antiikin juutalaista viisautta koskeva keskustelu on kiinnittynyt vahvasti kysymykseen lajityypistä.⁴ Tutkijat väittelevät edelleen viisaukirjallisuus-kategorian sisällöstä ja määrittelykriteereistä, vaikka sisäisesti moninainen tekstiaineisto pakenee yksinkertaisia ryhmitelyjä. Tämä keskustelu on osaltaan arvokasta, mutta keskittyminen viisauteen nimenomaan kirjallisuutena on vuosien saatossa kaventanut tutkimusintressejä. Onkin aika haastaa käsitys viisaudesta vain tai ensisijaisesti kirjallisena lajina ja pureutua sen elettyihin ulottuvuuksiin. Vaihtoehtoisten kysymysten myötä voimme alkaa muodostaa käsitystä antiikin juutalaisesta viisaudesta kulttuurisena ilmiönä, joka muovasi ihmisten ja yhteisöjen käytöstä ja sosiaalista elämää.

Kuten termi ”eletty viisaus” antaa ymmärtää, lähestyn antiikin juutalaista viisautta eletyn uskonnon ja päivittäisten harjoitteiden näkökulmasta. Lajikriteerien sijaan kohdistan huomioni viisauden ruumiillisiin, muovaaviin ja performatiivisiin vaikutusaloihin siten kuin ne ilmenevät meille säilyneissä toisen temppelein ajan juutalai-

sisä lähteissä, olipa kyse seemiläisillä kielillä tai kreikaksi kirjoitetuista teksteistä. Valitsemani lähestymistapa korostaa, että kirjallinen luokittelu ei ole ainoa kysymys, joka viisauksille voidaan esittää, eikä viisaus typisty lajityypiksi tai abstraktiksi luonteenpiirteeksi antiikin juutalaisuuden asiayhteydessä. Siihen liittyvät myös elämäntyyli ja harjoitus.

Varhainen juutalainen viisausdiskurssi osoittaa viisauden olevan *ruumiillistunut* ilmiö, sillä viisautta etsivän tai viisaana pidetyn ihmisen elämäntapa sisältää elettyjä ja ruumiillisia harjoitteita, kuten tekstien opiskelua, kontemplatiota, itsehillintää ja rukousta.⁵ Viisautta voidaan luonnehtia myös *performatiiviseksi* tai toimeenpannuksi ilmiöksi, koska siihen kuuluu erilaisen ulkoisten toimien suorittaminen.⁶ Nämä toimet voivat tapahtua tietyssä yhteisöllisessä asiayhteydessä (esim. laulusta, rukouksesta ja/ tai siunauksesta koostuva liturginen performanssi, joka kokoaa tietyn ryhmän jäsenet yhteen) tai koskea yhteiskuntaa laajemmin (esim.

- 1 Aiheesta tarkemmin ks. Uusimäki 2021. Onnittelen tällä artikkelillani Ismo Dunderbergiä, jonka inspiroiva opetus ja tutkimus ovat osaltaan muovanneet tutkimusintressejäni. Ad multos annos!
- 2 Kulttuurien vuorovaikutuksesta erityisesti hellenistisellä aikakaudella ks. esim. Thonemann 2016.
- 3 Yhden vaikutusvaltaisen määritelmän mukaan viisauksilajin keskeisin tuntomerkki on kirjallisen muodon ja pedagogisen sisällön muodostama ”avioliitto”; ks. Crenshaw 1981, 19.
- 4 Ks. esim. Goff 2010; Wright 2010; Kynes 2019.
- 5 Ruumiista kulttuurin subjektina ks. Csordas 1990.
- 6 Tässä artikkelissa viittaan käsitteellä ”performanssi” yksinkertaisesti toimen, tehtävän tai funktion suorittamiseen. Performanssi ei rajoitu vain rituaalin alueelle; ks. Rappaport 1999, 115.

prososiaaliset teot, jotka tähtäävät heikommassa asemassa olevista huolehtimiseen).

Viisauden eletyn ulottuvuuden tunnistamisella ja tunnustamisella on merkittäviä seuraamuksia. Ennen kaikkea se osoittaa, ettei kysymys viisaudesta lajina ole ainoa kysymys, joka antiikin teksteille voidaan esittää. Uudet kysymykset auttavat meitä hahmottamaan ja sanoittamaan viisauksiperinteen laiminlyötyjä ulottuvuuksia. Antiikin tekstit ovat toki kiinnostuneita tiedosta, jota tavoiteltavana pidetty käytös mahdollisesti edellyttää, mutta viisauden perimmäinen tarkoitus ei ole informointi ja tiedon lisääminen, vaan kokonaisvaltaisempi viisautta toivovan ja etsivän ihmisen muovaus ja kasvu.⁷ Säilyneet lähteet kutsuvat tavoittelemaan ja täyttämään ihanteellisia elämäntapoja sekä yksilöllisin että yhteisöllisin keinoin. Ne tuovat esiin viisauden eletyn ulottuvuuden, joskaan sen rekonstruointi ei ole yksioikoista, kun tutkimus nojaa kirjallisten lähteiden erittelyyn.⁸

Moderni raamatuntutkimus elää lukutapojen moninaisuudesta. Eksegeetit ovat perinteisesti keskittyneet erityisesti sosiaali-, poliittisen ja uskonnonhistorian kysymyksiin, mutta myös muita kysymyksiä tarvitaan, mikäli haluamme ymmärtää antiikin juutalaisen ajattelun ja elettyjen todellisuuksien monimuotoisuutta.⁹ Esittämäni kysymys eletystä viisaudesta koskee osaltaan varhaisen juutalaisuuden älyllisiä, kulttuurisia ja henkisiä käytänteitä, mutta se vaatii myös historiallisen asiayhteyden tuntemista. Antiikin juutalaista viisautta erittelevän tutkijan on pidettävä mielessään raamatullista perinnettä laajempi asiayhteys, koska monet varhaisen juutalaisuuden piirteet ja kehityskulut nousevat sen laajemmasta hellenistisestä elinympäristöstä tai nivoutuvat varsin saumattomasti siihen.¹⁰

KOHTI ELETTYÄ VIISAUTTA: KATSAUS AIEMPAAN TUTKIMUKSEEN

Käsitykseni eletystä viisaudesta on uusi mutta ei nouse tyhjiöstä. Ensinnäkin useat raamatuntutkijat ovat viime aikoina puretuneet koulutuksen merkitykseen antiikissa. He ovat tarkastelleet juutalaisten viisauksitekstien funktioita ja korostaneet, kuinka tekstien kirjoittajien pyrkimys

on tukea niiden vastaanottajien moraalista, älyllistä ja hengellistä kasvua.¹¹ Nämä havainnot pohjustavat käsitystä viisaudesta ilmiönä, johon kuuluvat subjektia muovaavat harjoitteet.

Eletyn viisauden erittely edellyttää myös kirjallista lajia koskevien ja kanonisten raja-aitojen purkamista. Viime vuosikymmenien Qumran-tutkimuksen tulokset ovat näiltä osin erityisen hyödyllisiä, koska Kuolleenmeren käärojen analysointi on osoittanut, kuinka varhaiset juutalaiset kirjoittajat yhdistelivät jatkuvasti eri lajien piirteitä ja kuinka heprealainen kaanon ei ollut vielä vakiintunut myöhäisellä toisen temppelein ajalla.¹² Myös viisautta käsitellään sisällöltään ja lajiityypiltään hyvin erilaisissa teksteissä eikä tutkijoiden ole syytä olettaa, että myöhemmin kaanoneihin päätyneet tekstit valaisisivat antiikin viisauksiperinnettä tai sen polttopisteitä yhtään sen paremmin tai aidommin kuin kaanonien

- 7 Vrt. Hadot 1987/1995 ja Hadot 1995/2002. Kaikki tässä artikkelissa mainitut, Hadot'n teoksia koskevat sivunumerot viittaavat niiden englanninkielisiin käännöksiin. Eksegeetikassa Hadot'n argumentteja ovat hyödynäneet myös Kovacs 2001; Harrington 2005, erit. 100–132; Dunderberg 2008; Najman 2010, erit. xxi ja luvut 13–14; Dunderberg 2015a, 169–189.
- 8 Ks. tästä haasteesta tarkemmin seuraavassa osiossa ”Kohti elettyä viisautta: katsaus aiempaan tutkimukseen”.
- 9 Ks. Najman 2007, 529.
- 10 Ks. tarkemmin juutalaisen viisauden ja filosofisen elämäntavan rajapinnoista seuraavissa osioissa. Käsitystä filosofiasta käytäntöön suuntautuvana toimintana on käytetty kuvaamaan myös varhaiskristillisiä yhteisöjä ja haastamaan tiedollisiin sisältöihin keskittyvää Uuden testamentin teologiaa. Ks. Dunderberg 2015a, 169–189; 2016.
- 11 Ks. esim. Pouchelle 2015; Hogan et al. 2017; Zurawski & Boccaccini 2017.
- 12 Lajipiirteiden sekoittumisesta Qumranin teksteissä ks. esim. Najman & Popović 2010. Kaanonin avoimuutta Qumranin tekstien valossa käsittelee mm. Martínez 2010.

ulkopuolelle jääneet, myöhemmältä vaikutushistorialtaan vähäisemmät lähteet.

Kaksinapainen ja keinotekoinen jaottelu ”juutalaisuuteen” ja ”hellenismiin” on samoin tarpeen hylätä, sillä lukuisat tutkijat ovat havainneet, että kreikkalaiset vaikutteet ulottuivat toisen temppelein ajan jälkipuoliskolla kaikkialle itäisen Välimeren alueella. Kaikki kyseisen aikakauden juutalaisuus oli siten tavalla tai toisella hellenististä, joskin se oli sisäisesti moninaista ja paikallista vaihtelua oli runsaasti.¹³ Näin ollen myös kaikki kauden teksteistä piirtyvät eletyn viisauden ilmaukset edustavat hellenististä juutalaisuutta laajasti ymmärrettynä, vaikka ne samalla ilmentävät myös niitä monia ja keskenään osin poikkeavia tapoja, joilla varhainen juutalaisuus oli juurtunut laajempaan kulttuuriseen kontekstiinsa ja kävi vuorovaikutusta sen kanssa.

Elettyä viisautta koskeva argumenttini nojaa lisäksi uskontotieteessä ja filosofiassa tehtyyn tutkimukseen. Hyödynnän kysymyksenasettelussani uskontotieteilijöiden ja antropologien ajatusta eletystä uskonnosta, jossa huomio kohdistuu uskonnon toteuttamisen ja harjoittamisen muotoihin, mikä korostaa sen arkisia ilmenymiä ja luonnetta yhtenä kulttuurinmuotona.¹⁴ Filosofit ovat puolestaan hahmottaneet antiikin filosofiaa ilmiönä, johon liittyy kokonainen elämäntapa ja jatkuva kehittyminen. Erityisesti Pierre Hadot ja John Sellars ovat esittäneet, että antiikin filosofia ei rajoittunut ajatteluun vaan kattoi erilaisia diskursiivisia, intuitiivisia ja fyysisiä harjoituksia, jotka valmistivat niiden harjoittajaa sekä elämään että kuolemaan hyvin.¹⁵

Näiden keskustelujen ja vaikutteiden risteyskohdasta nousee näkemys eletystä viisaudesta. Viisaus ei liity vain teksteihin ja ajatteluun vaan myös käytökseen, sosiaalisiin velvoitteisiin ja ihanteellisiin elämäntapoihin. Samalla on selvää, että siirtymä muinaisista teksteistä antiikin arkielämän rekonstruktioon on vaikea, koska viisaan elämäntavan kirjalliset kuvaukset eivät tarjoa suoraa pääsyä menneisyyden sosiohistoriallisiin todellisuuksiin. Silti voidaan olettaa, että ne vähintäänkin kuvaavat toivottuja sosiaalisia todellisuuksia ja elämäntapoja. Esitykset ovat toki idealisoituja mutta eivät elämästä erillisiä, sillä

myös ihanteet nousevat sosiaalisista käytänteistä.¹⁶ Tekstit myötäilevät antiikin sosiaalista maailmaa tai ainakin ilmentävät sitä, miten viisautta tulisi niiden kirjoittajien mukaan ihanteellisessa tapauksessa harjoittaa ja toteuttaa. Eletyn viisauden tarkastelu ei siten rajoitu kysymykseen, mitä jossakin todella tapahtui tietyllä hetkellä, vaan tutkimuskysymys pureutuu laajemmin viisaaseen elämään liittyviin ihanteisiin ja toivekuviin.

Tämän artikkelin tavoitteena ei ole tarjota tyhjentävää esitystä eletystä viisaudesta antiikin juutalaisessa perinteessä. Sen sijaan esittelen seuraavaksi kolme tapaa, joilla viisauden eletty ulottuvuus ilmenee varhaisissa juutalaisissa lähteissä ja jotka voivat auttaa meitä hahmottamaan juutalaista viisausperinnettä uusista tulokulmista. Näitä ovat esimerkillisten hahmojen seuraminen, viisaudenopettajan elämäntyyli lukuisine harjoitteineen ja viisauden tavoittelu yhteisöllisin keinoin. Kaikissa esiteltävissä tapauksissa viisaus liittyy ihanteellisiin elämäntapoihin ja muovaa sen etsijää tai haltijaa.

VIISAAN HAHMO MALLINA JA JÄLJITTELYN KOHTEENA

Viisaan hahmon (hepreaksi חכם ja kreikaksi σοφός) kirjalliset ja kulttuuriset representaatiot ovat olennaisia eletyn viisauden kannalta, koska ne kuvaavat osaltaan viisauteen liittyviä ihanteita ihmis- ja käytöskeskeisestä näkökulmasta. Niistä käy myös ilmi, kuinka käsitykset viisaasta ihmisestä ovat vaihdelleet aikojen saatossa. Eletyn viisauden kannalta erityisen relevantti on kysymys siitä, miten viisaan hahmosta tuli an-

- 13 Ks. esim. Gruen 1998; Levine 1998; Thonemann 2016.
 14 Ks. erit. Hall 1997; Orsi 2005; McGuire 2008; Orsi 2010.
 15 Ks. Hadot 1987/1995, 82–83; Hadot 1995/2002, 6, 175, 177, 188–211, 220, 230; Sellars 2003, 110.
 16 Ks. Taekema 2004, 39.

tiikin juutalaisessa perinteessä viisauden elävä ruumiillistuma, jota muiden tulisi seurata.

Vanhan testamentin tekstit luonnehtivat hyvin monenlaisia ihmisiä viisaiksi.¹⁷ Eletyn viisauden näkökulmasta on huomionarvoista, että heprean kielen viisautta merkitsevä sana חכמה liitetään usein erilaisiin taitoihin, kuten esimerkiksi kädentaitoihin tai divinaatioon.¹⁸ Kuitenkin toisen temppelin ajan tekstit Sananlaskujen kirjasta alkaen osoittavat erityistä kiinnostusta viisaan hahmoon oppineena intellektuellina, kuten viittaus ”viisaiden sanoihin” (hepreaksi דברי חכמים; ks. Sananl. 22:17) ja nimeltä mainitut viisaat Salomo, Agur ja Lemuel (ks. Sananl. 25:1; 30:1–4; 31:1–9) antavat ymmärtää.¹⁹ Viisaan hahmon persoona ja sisäinen elämä saavat ensimmäisen kerran laajempaa huomiota hellenistiseltä kaudelta peräisin olevassa Saarnaajan kirjassa, joka kuvailee sivukaupalla teoksen keskushahmon, anonyymin ”Jerusaleminkin” ajatuksia, tekoja ja tehtäviä.²⁰

Myöhemmältä hellenistiseltä kaudelta ja roomalaisajalta peräisin olevat juutalaiset tekstit käsittelevät tarkemmin jäljittelyn merkitystä, mikä korostaa viisaan hahmon roolia kaavaimena tai mallina, jota hänen oppilaidensa tulisi seurata. Sirakin kirja kehottaa yleisöään oppimaan viisaiden mietteistä (Sir. 8:8) ja ilmeisesti myös tulemaan siksi ihanteelliseksi viisaaksi, jota tekstissä kuvaillaan (erit. Sir. 24:30–34; 38:34b–39:8; 51:13–30).²¹ Toisena ja vielä selvempänä esimerkkinä voidaan mainita Qumranin kokoelman kautta tunnettu varhaisen juutalaisen viisaustekstin katkelma, joka puhuu opettajan ja hänen oppilaidensa muodostamasta ketjusta ja kuvailee, kuinka oppilaat jatkavat viisaan opettajan opetuksessa kulkemista hänen kuoltuaan (4Q525 fragmentti 14 ii 14–16).²²

Aikalaisviisaiden ohella useat varhaiset juutalaiset kirjoittajat korostavat esi-isien (ja joissakin harvemmissä tapauksissa esiäitien) esimerkillisyyttä.²³ Toisinaan menneisyyden merkkihahmot kuvataan selvästi prototyyppisinä malleina, joita tekstien vastaanottajien tulisi seurata. Esimerkiksi Ensimmäinen Henokin kirja kuvaa, kuinka Henokin seuraajat kulkevat hänen tiellään ja asuvat hänessä (1. Hen. 71:16–17).²⁴

Eksegeetti ja filosofi Filon Aleksandrialainen (n. 20 eKr. – n. 50 jKr.) taas ylistää Moosesta korkeimpana mahdollisena viisaana ja mallina, jota viisaudentavoittelijoiden tulee seurata ja jäljitellä (*Virt.* 51; *Mos.* 1.158–159), joskin hän puhuu myös Genesiksen patriarkoista jäljittelyn kohteena (esim. *Abr.* 3–4).²⁵

Käsitys viisaan hahmosta on eletyn viisauden kannalta olennainen, koska hahmo ymmärretään viisauden ruumiillistumaksi ja valaisee siten annetun viisausopetuksen päämäärää. Mallihahmojen keskeinen rooli viisausdiskurssissa

- 17 Ks. esim. Gammie & Perdue 1990; Perdue 2008.
- 18 Ks. esim. 1. Moos. 41:8; 2. Moos. 7:11; 28:3; 31:3–5; 35:25–26; 36:1, 4; 1. Kun. 7:14.
- 19 Vaikka Sananlaskujen kirja saattaa sisältää osin varhaisempaa materiaalia, sen lopullinen muoto on toisen temppelin aikakaudelta ja mahdollisesti jopa hellenistinen. Ks. Fox 2000, 6.
- 20 Saarnaajan kirja on mahdollisesti peräisin kolmannelta vuosisadalta e.Kr. Ks. Krüger 2000, 39.
- 21 Ks. Wright 2008, 165–182. Sirakin kirja voidaan ajoittaa sen prologin tarjoamien tietojen perusteella noin vuoteen 180 e.Kr. Teksti käännettiin kreikaksi myöhemmin samalla vuosisadalla. Ks. Perdue 2008, 259–263.
- 22 Teksti 4Q525 juontunee toiselta vuosisadalta e.Kr. Ks. Kampen 2011, 308.
- 23 Vanhan testamentin naisista huomiota saa erityisesti Saaran hahmo, joka edustaa viisautta ja hyvettä Filonin allegorisessa raamatuntulkinnassa. Saaran kauneus, esimerkillisyys ja erinomaisuus korostuvat myös Genesis-apokryfissä (20:9–31) ja Josefuksen raamatuntulkinnassa. Ks. Uusimäki & Tervanotko 2018.
- 24 Kyseinen katkelma kuuluu Ensimmäisen Henokin kirjan toiseen osaan (nk. ”Vertauskien kirja” luvuissa 37–71) ja juontunee ajanlaskun taitteesta. Ks. Nickelsburg & VanderKam 2004, 6.
- 25 Mooseksen täydellisyydestä Filonin teksteissä ks. esim. Winston 2001.

osoittaa, että antiikissa viisaus ei liittynyt vain yksilön omaan elämään, vaan siihen kuului myös ajatus jonkun toisen elämän jäljittelystä ja uusimisesta. Viisautta haluavien ja etsivien tuli siten suunnata itsensä mallia kohti ja pyrkiä tulemaan toiminnaltaan samankaltaiseksi hahmoksi. Kyse on esimerkillisyyden – joka ilmenee esimerkiksi erinomaisena opetuksena, eettisenä ja emotionaalisenä täydellisyytenä, toora-hurskautena tai rukouksen täyttämänä elämänä – kopioinnista ja toistamisesta.

Viisaan hahmoa käsittelevät juutalaiset lähteet kattavat sekä (alkujaan) seemiläisiä kirjoituksia Juudeasta että kreikkalaisia tekstejä diasporasta, mikä osoittaa viisaan hahmon jäljittelyä koskevan ajatuksen laajan levineisyyden. Näkemystä ei tule ottaa annettuna, sillä juutalaiset kirjoittajat eksploikoivat sen myöhäisellä toisen temppelin ajalla, jolloin he yleisesti ottaen sekoittivat ”paikallisia” ja ”kreikkalaisia” elementtejä. Koska kreikkalaiset kirjoittajat keskustelivat viisaan hahmosta ja jäljittelyn merkityksestä jo klassisella kaudella,²⁶ juutalainen käsitys lienee yhdistänyt eri vaikutteita. Hellenistisen ajan *Zeitgeist* antoi juutalaisille kirjoittajille todennäköisesti sysäyksen kuvata viisaan hahmo viisauden elävänä ruumiillistumana ja jäljittelyn kohteena. He ammensivat kuitenkin samalla myös muinaisitämaisestä perinteestä, jolle on ominaista opettajan esittäminen ”isänä” ja oppilaan esittäminen vastaavasti ”poikana”, mihin saattaa sisältyä implisiittinen ajatus siitä, että opettajaansa jäljittelevä oppilas muuttuu opettajansa kaltaiseksi, minkä myötä hänestä tulee malli muille.²⁷ Lisäksi on muistettava, etteivät juutalaiset ja (ei-juutalaiset) kreikkalaiset viisaan kuvaukset ole suinkaan identtisiä, mikä osoittaa hahmon olevan aina lähtöisin jostakin paikallisesta asiayhteydestä ja palvelevan sen tarpeita.

VIISAUDENOPETTAJAN OPPINUT ELÄMÄNTYYLI

Miten viisas ihminen elää tai miten hänen tulisi elää? Toinen tulokulma, josta juutalaisen viisausperinteen elettä ulottuvuutta voidaan lähestyä, on viisaudenopettajan elämäntyylin ja toiminnan tarkastelu. Viisaana pidetyn henkilön

toimien ja harjoitteiden analysointi valaisee oppineisiin ihmisiin ja heidän jokapäiväiseen elämäänsä liittyviä ihanteita varhaisissa juutalaisissa yhteisöissä.

Vanhan testamentin tekstit kuvaavat useita viisaudenopettajia termin laajassa merkityksessä, mikäli tooran – joka edustaa Israelin jumalallista viisautta (vrt. esim. 5. Moos. 4:5–6; Ps. 119; Sir. 24:23; 4Q525 fragmentti 2 ii) – opettajat luokitellaan sellaisiksi. Esimerkiksi Mooseksen ja Esran hahmojen kuvaukset liittävät viisaudenopettajaan sellaisia tehtäviä kuin laulu ja siunaus (5. Moos. 31–33) sekä tekstintulkinta (Esra 7:10).²⁸ Kuitenkin antiikin juutalaisissa lähteissä ilmenee selvä muutos hellenistiseltä kaudelta alkaen, kun opettajien elämäntyyli saa enemmän huomiota osakseen; heidän kuvataan enenevässä määrin harjoittavan ja toteuttavan viisauttaan erilaisten toistuvien toimien ja harjoitteiden kautta.

Mitä oppineeseen elämäntyyliin kuuluu? Saarnaajan kirja korostaa viisauden etsimistä ja maailman tutkiskelua (esim. Saarn. 1:13) sekä opetus- ja kirjurintehtäviä (Saarn. 12:9–11). Sirakin kirjan mukaan pedagogin elämäntyyli sisältää opetusta, tekstien huolellista opiskelua

26 Viisaan hahmosta ks. esim. Platon, *Valtio* 387d–e, 605c–606b; *Theaitetos* 176b. Jäljittelyn merkityksestä ks. erit. Aristoteles, *Retoriikka* 11.1. Aiheesta tarkemmin ks. Uusimäki 2021, 36–40. Myös monet antiikin ei-juutalaiset kirjoittajat yhtyivät näkemykseen Genesiksen patriarkoista tai Mooseksesta menneen ajan viisaina. Ks. Feldman & Reinhold 1996, 105–120.

27 Ks. Wright 2008, 170–171.

28 Kuten nämä esimerkit osaltaan osoittavat, viisauden hengellinen ulottuvuus näyttää vahvistuneen toisen temppelin ajan juutalaisuudessa. Viisauden ja hengellisyyden yhtymäkohdista myöhemmissä gnostilaisissa ajattelussa ks. Dunderberg 2015b, 226–227.

ja tulkintaa, mallihahmojen jäljittelyä, maailman tarkkailua, tooran mietiskelyä, itsehillintää, rukousta, profeetallista toimintaa ja prososiaalisia tekoja.²⁹ Lukuisat Qumranin tekstit puolestaan kuvaavat *maskil*-hahmoa, anonyymiä viisaudenopettajaa, jonka elämää leimaavat opetus, toora-hurskaus, esoteerisen tiedon vastaanottaminen, kyky tehdä hengellisiä arvioita, rukous, siunaus, laulujen esittäminen ja apotropaiiset eli suojelurituuaalit.³⁰ Kaikista näistä lähteistä piirtyy kuva aikalaispedagogista, joka panee viisautensa täytäntöön, harjoittaa sitä monenlaisten toimien kautta ja kutsuu tekstien vastaanottajayleisöjä tekemään samoin.

Vaikka useat varhaiset juutalaiset lähteet kuvaavat viisaudenopettajan elämäntyyliä, hahmoon liitetyt toimet ja harjoitteet vaihtelevat jonkin verran, mikä paljastaa eri ryhmien vaalineen osin eri asioita. Samalla kaikki lähteet kuitenkin osoittavat viisauden olevan elämäntapa, joka edellyttää omistautumista ja kehittymistä. Viisaus ei ole taito, jonka yksilö voi hallita lyhyen ja intensiivisen harjoituskauden jälkeen, vaan se vaatii kokonaisvaltaista muovausta ja sosialisatiota – tahtoa tavoitella aineetonta pääomaa ja elinikäistä harjoitusta.

Myöhäisen toisen temppelin ajan tekstien kiinnostus viisauden harjoittamiseen on silmiinpistävää sekä itsessään että niiden laajemmassa kulttuurisessa kontekstissa. Se herättää kysymyksen, miten juutalaiset ymmärsivät viisaudentavoittelunsa ja siihen liittyvän elämäntyylin suhteessa aikansa kreikkalaiseen filosofiaan, jossa hengellinen ja henkinen harjoitus oli olennaista.³¹ Vaikka juutalaiset opettajat tuottivat paikallisia koulutusohjelmia, he olivat epäilemättä tietoisia viisauden tavoittelun kansainvälisestä luonteesta, joka ilmenee myös useista Vanhan testamentin teksteistä.³² Oletusta laajemmasta tulkintahorisontista tukevat myös juutalaisten kirjoitusten satunnaiset yhtäläisyydet kreikkalaisiin teksteihin sekä niiden kirjoittajien sijainti lähellä hellenistisiä oppimiskeskuksia.³³

Sekä juutalaisen että kreikkalaisen perinteen mukaan viisauden tavoittelu edellyttää elämäntavan, jossa ruumiillistuvat ihmisen arvot ja uskomukset. Onkin mahdollista, että juutalaiset

opettajat ja ”viisaudenrakastajat” (βουλομένοις φιλομαθεῖν) – kuten viisaudentavoittelijoita kuvataan Sirakin kirjan kreikkankielisessä prologissa – ymmärsivät itsensä suhteessa kreikkalais-roomalaisen maailman filosofeihin, jotka olivat omistautuneet tietyille elämäntavoille ja niihin kuuluville henkisille harjoitteille. Kulttuurienvälinen kommunikaatio hellenistisellä ajalla saattoi edistää juutalaisten kiinnostusta opettajan elämäntyyliin ja harjoitteisiin. Samaan aikaan he vaalivat omasta perinteestään nousevia harjoitteita, kuten toora-hurskautta, rukousta, lauluja ja profeetallista toimintaa.

- 29 Ks. esim. Sir. 4:1–10 (prososiaaliset teot); 6:37 (tooran mietiskely); 18:30–33 (itsehillintä); 24:30–34 (opetus ja profeetallinen toiminta); 39:1–15 (tooran mietiskely, tekstien opiskelu ja tulkinta, rukous ja profeetallinen toiminta); 42:15–43:33 (maailman tarkkailu); 44:1–15 (mallihahmojen jäljittely).
- 30 Ks. esim. 1QH^a (hymnien esittäminen, ks. erit. 5:12; 7:21; 20:7, 14; 25:34); 1QS 3:13–4:26 (opetus); 1QS 9:12–11:22 (opetus, toora-hurskaus, rukous, esoteerisen tiedon vastaanottaminen ja kyky tehdä hengellisiä arvioita); 1QSb (siunaus); 4Q298 (opetus); 4Q400–407 (laulujen esittäminen); 4Q510–511 (suojelelurituuaali); 11Q17 (laulujen esittäminen); Mas-Shirot (laulujen esittäminen).
- 31 Vrt. Hadot 1987/1995; Hadot 1995/2002; Sellars 2003.
- 32 Esim. Sananlaskujen kirjan jaksolla 22:17–24:22 on tunnetusti yhteyksiä egyptiläiseen Amenemopen opetukseen ja jakson 30:1–31:9 sananlaskut luetaan ei-israelilaisten oppineiden ansioksi. Jobin kirjan tapahtumat sijoittuvat myyttiseen Usin maahan, kun taas Saarnaajan kirjalla on yhteyksiä aikansa hellenistiseen filosofiaan.
- 33 Diasporassa erityisesti Aleksandria oli kuuluisa oppimiskeskus, mutta myös Palestiinan alueella, kuten Tyron ja Sidonin rannikkokaupungeissa sekä Gennesaretinjärven lähellä sijaitsevassa Gadarassa, oli pienempiä oppimiskeskuksia. Oppimiskeskuksista ja varhaisten juutalaisten tekstien yhteyksistä kreikkalaisiin teksteihin ks. Wright 2016.

JAETTU VIISAUS VARHAISISSA
JUUTALAISSA YHTEISÖISSÄ

Vaikka monet varhaiset juutalaiset tekstit kuvaavat ”julkisviisaita” eli erityisen viisaina ja esimerkillisinä pidettyjä yksilöitä, viisaus on niiden mukaan myös ryhmiä koskeva yhteisöllinen hanke. Tämä käy ilmi lähteistä, jotka kuvaavat kolmea ajanlaskun taitteessa elänyttä juutalaista ryhmää: Filonin tekstien kautta tunnettuja terapeutteja, Filonin ja Josefuksen teoksissa useaan otteeseen mainittuja essealaisia ja Kuolleenmeren kääroistä piirtyvää Qumranin liikettä. Vaikka nämä lähteet juontuvat eri maantieteellisistä ja jossain määrin myös eri kulttuurisista asiayhteyksistä, ne ovat kaikki tavalla tai toisella kiinnostuneita viisauden jaetusta ja yhteisöllisestä puolesta. Keskeisin ero niiden välillä on kielellinen: Filonin ja Josefuksen diasporassa laaditut kreikkankieliset teokset samastavat – monien muiden antiikin kirjoittajien tavoin – juutalaisuuden filosofiaksi ja juutalaiset filosofeiksi, kun taas filosofian käsite ei kuulu Qumranin liikkeen seemiläiseen sanavarastoon.³⁴

Filonin tutkielma *De vita contemplativa* kuvaa terapeutteja, jotka ovat nais- ja miesfilosofeja roomalaiskauden Aleksandriasta.³⁵ Nämä ”Mooseksen oppilaat” (vrt. *Contempl.* 63–64) vetäytyivät kaupungin ulkopuolelle omistaakseen itsensä älylliselle ja hengelliselle harjoitukselle, jota leimasivat fyysisen asketismi, pyhien tekstien opiskelu ja allegorinen tulkinta sekä yhteisölliset kokoontumiset ja liturgiset toimet, kuten rukous ja kuorolaulu (*Contempl.* 28). Ryhmän valitseman elämäntavan päämääränä oli muuntaa heidät sekä taivaan että maan kansalaisiksi (*Contempl.* 90). Terapeutit olivat sitoutuneita omaan juutalaiseen perinteeseensä mutta pyrkivät myös täyttämään kreikkalaisesta filosofiasta tutun kosmopoliittisen unelman. Heidän ajatteluaan koskevien yksityiskohtien puute on herättänyt kummastusta,³⁶ mutta Filonin tutkielma ei vaikuta eriskummalliselta, mikäli sitä luetaan terapeuttien elämäntapaa ja harjoitusta käsittelevänä yhteisöllisenä elämäkertana.³⁷ Filon keskittyy hellenistisessä filosofiassa olennaiseen sielun harjaannuttamiseen ja niin

tehdessään luo uutta kreikkalaista kirjallisuutta eletyn ja jaetun viisauden mahdollisuuksista.

Filonin ja Josefuksen ihannoivat essealais-kuvaukset taas korostavat jokapäiväistä elämää

- 34 Juutalaisuudesta filosofiana ks. esim. Mason 1996; Taylor 2003, 105–125; Mason 2016, 165.
- 35 Tutkijoiden näkemykset Filonin kuvauksen historiallisesta todenperäisyydestä vaihtelevat. Joidenkin mielestä kyse on todellisesta Aleksandrian lähellä eläneestä yhteisöstä (esim. Taylor 2003), kun taas toiset pitävät Filonin kuvausta jopa fiktiivisenä ja utopistisena (esim. Engberg-Pedersen 1999). Omassa tutkimuksessani lähdän liikkeelle siitä, että Filonin *De vita contemplativa* valaisee käsitystä eletystä ja jaetusta viisaudesta riippumatta siitä, oliko sen kuvaama yhteisö todella olemassa vai ei. Pidän kuitenkin todennäköisenä, että teoksen taustalla on todellinen juutalainen yhteisö, sillä Filon esittää terapeutit essealaisten kanssa rinnakkain (*Contempl.* 1), ja ulkopuoliset lähteet vahvistavat essealaisten olleen todellinen juutalainen ryhmä. Teoksessaan Filon kuitenkin todennäköisesti yhdistelee faktaa ja fiktiota. Tätä näkemystä puoltaa sen elämäkerrallinen luonne (ks. alaviite 37). Kreikkalais-roomalaiset elämäkerrat eivät näet pyri dokumentoimaan historiallista totuutta, vaan ne tyypillisesti yhdistelevät sekä faktoja että fiktiivisiä elementtejä; ks. esim. Hägg 2012, 3–4. Filonin tutkielman tapauksessa – eli ulkopuolisten lähteiden puuttuessa – on kuitenkin lähes mahdotonta erotella teoksen retorista ainesta ja historiallista ydintä toisistaan.
- 36 Ks. Hay 1992, 683; Hay 1998.
- 37 Lukutapaani puoltaa teoksen otsikko, joka on *περί βίου θεωρητικού* kreikaksi tai *De vita contemplativa* latinaksi ja jonka myös Eusebios dokumentoi (ks. *Kirkkohistoria* 2.17.3; 2.18.7). Otsikko sisältää antiikin elämäkertojen tavoin preposition *περί* tai *de* ja substantiivin *βίος* tai *vita*; vrt. Hägg 2012, 7. On syytä korostaa, että antiikin elämäkerralliset teokset eivät edusta yhtä kirjallista lajia tai muotoa, joskin narratiivisuus on niissä keskeistä; ks. Hägg 2012, 2, 4. Antiikin filosofian elämäkerrallisesta ulottuvuudesta ks. Sellars 2003, 23.

filosofisen harjoituksen areenana.³⁸ Ne tähden-tävät käsintehtävän ja arkisen työn olevan osa viisauden ja hyveen tavoittelua.³⁹ Käsitellessään näitä ”hyveen atleetteja” (*Prob.* 88) Filon eksplikoiti etiikan ensisijaisuuden (*Prob.* 80). Josefus puolestaan liittii esseelaisiin poikkeuksellisen itsehillinnän ja kurinalaisen elämäntavan (esim. *B.J.* 2.120–123) sekä kiinnittää huomiota heidän opiskeluunsa ja perhe-elämäänsä hyveen harjoittamisen paikkoina (*B.J.* 2.120–121, 136, 160–161). Esseelaiskuvaukset osoittavat, kuinka varhaiseen juutalaiseen viisauteen kuuluivat sekä ajattelu että arkiset toimet ja harjoitteet, joista muodostui yksi kokonaisuus. Ne eivät ole kreikkalaisen filosofian epätäydellisiä versioita tai juutalaisen perinteen arveluttavia sovelluksia. Sen sijaan esseelaiskuvaukset laajentavat ymmärrystämme antiikin filosofisista perinteistä ja niiden laajuudesta ajanlaskun taitteessa.

Myös Qumranin tekstit ovat relevantteja jaetun ja yhteisöllisen viisauden näkökulmasta. Niistä hahmottuu viisaudelle ja täydellisen elämän tavoittelulle omistautunut juutalainen liike, joka ymmärsi viisauden omista lähtökohdistaan käsin. Sen jäsenet eivät olleet välinpitämättömiä viisautta tai hyvää elämää koskevia aikalaeskusteluja kohtaan vaan keskittyivät edistämään omia käsityksiään niistä. He sitoutuivat jakamaan sekä älylliset että materiaaliset resurssinsa (1QS 1:11–12; CD 14:12–16) ja suosivat elämäntapaa, jossa korostuivat opiskelu, hyveiden tavoittelu ja Jumalan ylistäminen sekä hänen tahtonsa toteuttaminen.⁴⁰ Jäsenet tavoittelivat pyhyden täyttämää elämää (esim. 1QS 8:8–9, 20; CD 7:4–8) ja korostivat rituaalisen puhtauden merkitystä (esim. CD 9:10–13; 11:17–18). Varsinkin puhtauden merkitys on silmiinpistävää. Se viittaa hyveen toteuttamiseen yksityisellä elämänalueella, kun liikkeen jäsenet kohtasivat vaikkapa ruumiinvuotoja, sairauksia tai muita rituaalisen epäpuhtauden lähteitä. Puhtauden korostaminen alleviivaa myös naisten aktiivista roolia hyvän elämän toimijoina, sillä jotkut puhtaussäädökset koskevat nimenomaan naisten arkista elämää, esimerkiksi kuukautisia ja synnyttämistä.⁴¹

Tutkijat ovat usein keskittyneet Qumranin liikkeen ja muiden varhaisten juutalaisten

ryhmien välisiin jännitteisiin, mutta liikkeen painokas kiinnostus viisauteen osoittaa merkittävän yhtäläisyyden sen ja muiden aikalaistryhmien välillä. Kreikan kielen termi ”filosofia” ei luonnollisesti kuulunut liikkeen jäsenten seemiläiseen sanastoon, mutta heidän toimensa muistuttavat laajalti niitä harjoitteita, joita kuvataan filosofisiksi vaikkapa Filonin ja Josefuksen kreikankielisissä teksteissä. Havaittu yhtäläisyys resonoikin muiden Qumranin liikettä koskevien uudelleenarviointien kanssa. Esimerksi Charlotte Hempel on vastikään esittänyt, että tutkijoiden tulisi hylätä Qumran-tutkimusta pitkään leimannut ”partikularistiparadigma”, joka on usein liioitellut liikkeen eroja suhteessa aikansa juutalaisuuteen.⁴²

- 38 Filonin ja Josefuksen esseelaiskuvauksen ihannoivasta ja jossain määrin apologeettisesta luonteesta ks. Mendels 1979; Sterling 1994, 695–696. Lisäksi on syytä selvittää, että tutkijat ovat perinteisesti yhdistäneet klassisissa lähteissä mainitut esseelaiset ja Qumranin tekstien kuvaaman liikkeen toisiinsa (esim. Magness 2002, 39–43; Taylor 2012). Vaikka ryhmien välinen yhteys on mahdollinen ottaen huomioon niiden väliset lukuisat yhtäläisyydet, esseelaiskuvauksia ja Qumranin tekstejä on perusteltua analysoida toisistaan erillään, kuten teen myös tässä artikkelissa, jotta tekstien kirjoittajien omat tavoitteet, painotukset ja asiayhteydet saavat ansaitsemansa huomion. Ks. Mason 2007; Jokiranta 2013.
- 39 Ks. erit. Filon, *Prob.* 75–91; *Hypoth.* 11.1–8; Josefus, *B.J.* 2.119–161.
- 40 Ks. esim. 1QS 1:1–7 (hyveet); 4:2–11 (hyveet); 5:3–4 (hyveet); 6:6–8 (opiskelu); 8:2 (hyveet); 8:12–16 (tooran opiskelu ja tulkinta); 10–11 (Jumalan ylistäminen); CD 3:12–14 (Jumalan tahdon toteuttaminen).
- 41 Ks. esim. 4Q266 fragmentti 6 ii 1–13; 4Q272 fragmentti 1 ii 7–10; 4Q273 fragmentti 5:4–5. Qumranin liikkeen puhtausihanteesta ja sen sukupuolittuneista ulottuvuuksista ks. myös Keady 2017; Grossman 2019.
- 42 Ks. Hempel 2021.

Kaiken kaikkiaan jaettua viisautta koskevat tekstit korostavat, kuinka viisautta ja hyvettä tavoittelevien ryhmien elämäntyyliin tulisi suuntautua kohti ihanteita. Tekstit edistävät askeettisia arvoja ja yhteisöllisiä käytänteitä, joita ovat esimerkiksi pyhien tekstien opiskelu ja tulkinta, liturgisen toiminnan monet muodot ja hyveiden kultivointi. Opetus ja kasvatus esitetään prosessina, jossa lomittuvat älylliset ja hengelliset elementit. Samankaltaisuuksista huolimatta ryhmien kuvausten välillä on merkittäviä eroja erityisesti liittyen sosiaalisen eristäytymisen määrään ja kysymykseen sukupuolesta. Ajatus vetäytymisestä on yleinen, mutta Filonin essealaiskuvaus mainitsee yhteiskunnallisten asioiden merkityksen (*Prob.* 83). Useissa teksteissä viisauden tavoittelu on miesten hanke, mutta myös naisilla on merkittävä rooli Filonin teoksessa *De vita contemplativa* ja joissakin Qumranin teksteissä.⁴³

JOHTOPÄÄTÖKSET

Muinaisella heprealaisella viisausperinteellä oli elettyjä ja sovellettuja ulottuvuuksia jo varhain, kuten ajatus viisauden ilmenemisestä erilaisina teknisinä taitoina. Viisaus yhdistettiin kuitenkin entistä lähemmin toimintaan ja elämäntyyliin toisen temppelin ajalla kirjoitetuissa juutalaisissa lähteissä. Varsinkin hellenistisellä ja varhaisella roomalaiskaudella viisaudesta muodostui ihanteellinen elämäntapa, johon liittyi ajatus toistuvista harjoitteista ja niiden toteuttamisesta. Eletyn viisauden tutkimus on vasta alkamassa, mutta kuten olen edellä esittänyt, sitä voidaan lähestyä esimerkiksi tarkastelemalla juutalaisten tekstien käsityksiä pedagogisista ihanteista ja viisauden ammattilaisista sekä niiden kuvaamia harjoitteita ja elämäntyyliä. Nämä seikat ilmentävät osaltaan sitä, ettei viisaus ollut antiikin juutalaisille kirjoittajille ensisijaisesti tekstuaalinen käsiteloluokka vaan ennen kaikkea tavoiteltava elämäntapa, joka voitiin panna käytäntöön sekä yksilöllisin että yhteisöllisin keinoin.

Varhaiset juutalaiset lähteet dokumentoivat viisaan ja hyveellisen elämän paikallisia ilmauksia niin Juudeassa kuin diasporassa. Koska säilyneillä kirjoituksilla on taipumus ilmaista aikansa

laajempia hellenistisiä trendejä ja painotuksia, niitä on syytä tarkastella myös laajemmassa Välimeren elinympäristössä. Vanhan testamentin viisausperinteen kansainvälisen luonteen huomioon ottaen on luontevaa, että kulttuurista vuorovaikutusta tapahtui nimenomaan viisauden alueella. Se näyttää tarjonneen hedelmällisen areenan kulttuurisille vaihtokaupoille. Jotkut niistä tapahtuivat asiayhteyksissä, joissa juutalaiset kirjoittajat keskustelivat viisaudesta ja hyvästä elämästä hepreaksi ja arameaksi. Toiset taas tuottivat tekstejä, jotka ovat juutalaisia mutta edustavat samalla antiikin kreikkalaista kulttuuria ja kirjallisuutta. Molemmissa tapauksissa lopputulos näyttää edellyttäneen eri perinteistä ja kulttuuripiireistä nousevien vaikutteiden vuorovaikutusta ja ristipölytystä.

TT, dr.theol. Elisa Uusimäki on Vanhan testamentin / Heprealaisen Raamatun tutkimuksen professori Aarhusin yliopistossa sekä Vanhan testamentin ja varhaisen juutalaisuuden dosentti Helsingin yliopistossa.

• elisa.uusimaki@cas.au.dk

43 Naisilla oli keskeinen rooli myös varhaisessa Jeesus-liikkeessä, jolla on yhtymäkohtia juutalaiseen viisausperinteeseen. Jeesuksen naisoppilaista ks. Dunderberg 2015b, 38; Bond & Taylor 2022. Naisten tiedosta varhaisessa kristinuskossa ks. Tervahauta et al. 2017.

KIRJALLISUUS

- Bond, Helen & Joan Taylor (2022). *Women Remembered: Jesus' Female Disciples*. London: Hodder & Stoughton.
- Crenshaw, James L. (1981). *Old Testament Wisdom: An Introduction*. Atlanta, GA: Westminster John Knox.
- Csordas, Thomas J. (1990). Embodiment as a Paradigm for Anthropology. *Ethos* 18, 5–47.
- Dunderberg, Ismo (2008). *Beyond Gnosticism: Myth, Lifestyle, and Society in the School of Valentinus*. New York, NY: Columbia University Press.
- Dunderberg, Ismo (2015a). *Gnostic Morality Revisited*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 347. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Dunderberg, Ismo (2015b). *Jesus, seksi ja harhaoppiset sekä muita kirjoituksia varhaisesta kristinuskosta*. Suomen eksegeettisen seuran julkaisuja 109. Helsinki: Suomen Eksegeettinen Seura.
- Dunderberg, Ismo (2016). Sin, Sinlessness and the Limits of a Therapeutic Community in 1 John. *Erzählung und Briefe im johanneischen Kreis: Überlieferungs- und gattungsgeschichtliche Studien zum Corpus Iohanneum*. Toim. Uta Poplutz & Jörg Frey. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 2/420. Tübingen: Mohr Siebeck, 227–239.
- Engberg-Pedersen, Troels (1999). Philo's *De Vita Contemplativa* as a Philosopher's Dream. *Journal for the Study of Judaism* 30, 40–64.
- Feldman, Louis H. & Meyer Reinhold (1996). *Jewish Life and Thought among Greeks and Romans: Primary Readings*. Minneapolis, MN: Fortress Press.
- Fox, Michael V. (2000). *Proverbs 1–9: A New Translation with Introduction and Commentary*. The Anchor Bible 18A. New York, NY: Doubleday.
- Gammie, John G. & Leo G. Perdue, toim. (1990). *The Sage in Israel and the Ancient Near East*. Winona Lake, IN: Eisenbrauns.
- Goff, Matthew J. (2010). Qumran Wisdom Literature and the Problem of Genre. *Dead Sea Discoveries* 17, 286–306.
- Grossman, Maxine L. (2019). Sectarian Marital Practice: Rethinking the Role of Sexuality in the Dead Sea Scrolls. *Dead Sea Discoveries* 26, 339–361.
- Gruen, Erich S. (1998). *Heritage and Hellenism: The Reinvention of Jewish Tradition*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Hadot, Pierre (1987/1995). *Exercices spirituels et philosophie antique*. Paris: Études Augustiniennes. Englanniksi: *Philosophy as a Way of Life: Spiritual Exercises from Socrates to Foucault*. Toim. Arnold I. Davidson. Kääntänyt Michael Chase. Oxford: Blackwell.
- Hadot, Pierre (1995/2002). *Qu'est-ce que la philosophie antique?* Paris: Gallimard. Englanniksi: *What is Ancient Philosophy?* Kääntänyt Michael Chase. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Hall, David D., toim. (1997). *Lived Religion in America: Toward a History of Practice*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Harrington, Daniel J. (2005). *Jesus ben Sira of Jerusalem: A Biblical Guide to Living Wisely*. Collegeville, MN: Liturgical Press.
- Hay, David M. (1992). Things Philo Said and Did Not Say about the Therapeutae. *Society of Biblical Literature Symposium Papers* 31, 673–683.
- Hay, David M. (1998). The Veiled Thoughts of the Therapeutae. *Mediators of the Divine: Horizons of Prophecy, Divination, Dreams and Theurgy in Mediterranean Antiquity*. Toim. Robert M. Berchman. Atlanta, GA: Scholars Press, 167–184.
- Hempel, Charlotte (2021). The Dead Sea Scrolls: Challenging the Particularist Paradigm. *Torah, Temple, Land: Constructions of Judaism in Antiquity*. Toim. Markus Witte, Jens Schröter & Verena M. Lepper. Texts and Studies in Ancient Judaism 184. Tübingen: Mohr Siebeck, 91–104.
- Hogan, Karina Martin, Matthew J. Goff & Emma Wasserman, toim. (2017). *Pedagogy in Ancient Judaism and Early Christianity*. Early Judaism and Its Literature 41. Atlanta, GA: Society of Biblical Literature.
- Hägg, Tomas (2012). *The Art of Biography in Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jokiranta, Jutta (2013). Qumranin liike ilman Qumrania: Qumranin sääntötekstien uskonnolliset yhteisöt. *Teologinen Aikakauskirja* 118, 210–223.

- Kampen, John I. (2011). *Wisdom Literature*. Eerdmans Commentaries on the Dead Sea Scrolls. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Keady, Jessica M. (2017). *Vulnerability and Valour: A Gendered Analysis of Everyday Life in the Dead Sea Scrolls Communities*. Library of Second Temple Studies 91. London: Bloomsbury T&T Clark.
- Kovacs, Judith L. (2001). Divine Pedagogy and the Gnostic Teacher according to Clement of Alexandria. *Journal of Early Christian Studies* 9, 3–25.
- Krüger, Thomas (2000). *Kohelet (Prediger)*. Biblischer Kommentar: Altes Testament 19. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag.
- Kynes, Will (2019). *An Obituary for "Wisdom Literature": The Birth, Death, and Intertextual Reintegration of a Biblical Corpus*. Oxford: Oxford University Press.
- Levine, Lee I. (1998). *Judaism and Hellenism in Antiquity: Conflict or Confluence?* The Samuel & Althea Stroum Lectures in Jewish Studies. Seattle, WA and London: University of Washington Press.
- Magness, Jodi (2002). *The Archaeology of Qumran and the Dead Sea Scrolls*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Martínez, Florentino García (2010). Rethinking the Bible: Sixty Years of Dead Sea Scrolls Research and Beyond. *Authoritative Scriptures in Ancient Judaism*. Toim. Mladen Popović. Journal for the Study of Judaism Supplements 141. Leiden: Brill, 19–36.
- Mason, Steve (1996). *Philosophiai: Graeco-Roman, Judean and Christian. Voluntary Associations in the Graeco-Roman World*. Toim. John S. Kloppenborg & Stephen G. Wilson. London: Routledge, 31–58.
- Mason, Steve (2007). Essenes and Lurking Spartans in Josephus' Judean War: From Story to History. *Making History: Josephus and Historical Method*. Toim. Zuleika Rodgers. Journal for the Study of Judaism Supplements 110. Leiden: Brill, 219–261.
- Mason, Steve (2016). *Orientation to the History of Roman Judaea*. Eugene, OR: Wipf and Stock.
- McGuire, Meredith B. (2008). *Lived Religion: Faith and Practice in Everyday Life*. Oxford: Oxford University Press.
- Mendels, Doron (1979). Hellenistic Utopia and the Essenes. *Harvard Theological Review* 72, 207–222.
- Najman, Hindy (2007). How Should We Contextualize Pseudepigrapha? Imitation and Emulation in 4 Ezra. *Flores Florentino: Dead Sea Scrolls and Other Early Jewish Studies in Honour of Florentino García Martínez*. Toim. Anthony Hilhorst, Émile Puech & Eibert J. C. Tigchelaar. Journal for the Study of Judaism Supplements 122. Leiden: Brill, 529–536.
- Najman, Hindy (2010). *Past Renewals: Interpretative Authority, Renewed Revelation and the Quest for Perfection in Jewish Antiquity*. Journal for the Study of Judaism Supplements 58. Leiden: Brill.
- Najman, Hindy & Mladen Popović, toim. (2010). *Rethinking Genre: Essays in Honour of John J. Collins*. Dead Sea Discoveries 17/3. Leiden: Brill.
- Nickelsburg, George W. E. & James C. VanderKam (2004). *1 Enoch: A New Translation Based on the Hermeneia Commentary*. Minneapolis, MN: Fortress.
- Orsi, Robert A. (2005). *Between Heaven and Earth: The Religious Worlds People Make and the Scholars Who Study Them*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Orsi, Robert A. (2010). *The Madonna of 115th Street: Faith and Community in Italian Harlem, 1880–1950*. 3. painos. New Haven, CT: Yale University Press.
- Perdue, Leo G. (2008). *The Sword and the Stylus: An Introduction to Wisdom in the Age of Empires*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Perdue, Leo G., toim. (2008). *Scribes, Sages, and Seers: The Sage in the Eastern Mediterranean World*. Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments 219. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Pouchelle, Patrick (2015). *Dieu éducateur: Une nouvelle approche d'un concept de la théologie biblique entre Bible Hébraïque, Septante e littérature grecque classique*. Forschungen zum Alten Testament 2/77. Tübingen: Mohr Siebeck.

- Rappaport, Roy A. (1999). *Ritual and Religion in the Making of Humanity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sellars, John (2003). *The Art of Living: The Stoics on the Nature and Function of Philosophy*. Aldershot: Ashgate.
- Sterling, Gregory E. (1994). "Athletes of Virtue": An Analysis of the Summaries in Acts (2:41–47; 4:32–35; 5:12–16). *Journal of Biblical Literature* 113, 679–696.
- Taekema, Sanne (2004). What Ideals Are: Ontological and Epistemological Issues. *The Importance of Ideals: Debating their Relevance in Law, Morality, and Politics*. Toim. Wibren van der Burg & Sanne Taekema. Bryssel: Peter Lang, 39–57.
- Taylor, Joan E. (2003). *Jewish Women Philosophers of First-Century Alexandria: Philo's "Therapeutae" Reconsidered*. Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, Joan E. (2012). *The Essenes, the Scrolls, and the Dead Sea*. Oxford: Oxford University Press.
- Tervahauta, Ulla, Ivan Miroshnikov, Outi Lehtipuu & Ismo Dunderberg, toim. (2017). *Women and Knowledge in Early Christianity*. Supplements to Vigiliae Christianae 144. Leiden: Brill.
- Tervanotko, Hanna & Elisa Uusimäki (2018). Sarah the Princess: Tracing the Hellenistic Afterlife of a Pentateuchal Female Figure. *Scandinavian Journal of the Old Testament* 32, 271–290.
- Thonemann, Peter (2016). *The Hellenistic Age*. Oxford: Oxford University Press.
- Uusimäki, Elisa (2021). *Lived Wisdom in Jewish Antiquity: Studies in Exercise and Exemplarity*. Education, Literary Culture and Religious Practice in the Ancient World. London: Bloomsbury Academic.
- Winston, David (2001). Sage and Super-Sage in Philo of Alexandria. *The Ancestral Philosophy: Hellenistic Philosophy in Second Temple Judaism*. Toim. Gregory E. Sterling. Brown Judaic Studies. Providence, RI: Brown University Press, 171–180.
- Wright, Benjamin G. (2008). *Praise Israel for Wisdom and Instruction: Essays on Ben Sira and Wisdom, the Letter of Aristeas and the Septuagint*. Journal for the Study of Judaism Supplements 131. Leiden: Brill, 165–182.
- Wright, Benjamin G. (2010). Joining the Club: A Suggestion about Genre in Early Jewish Texts. *Dead Sea Discoveries* 17, 289–314.
- Wright, Benjamin G. (2016). Ben Sira and Hellenistic Literature in Greek. *Tracing Sapiential Traditions in Ancient Judaism*. Toim. Hindy Najman, Jean-Sébastien Rey & Eibert J. C. Tigchelaar. Journal for the Study of Judaism Supplements 174. Leiden: Brill, 71–88.
- Zurawski, Jason M. & Gabrielle Boccaccini, toim. (2017). *Second Temple Jewish "Paideia" in Context*. Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 228. Berlin: de Gruyter.